

UDC 27(1-11):303.423-028.42Porphire (Uspensky)

STUDY OF THE CHRISTIAN EAST IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF BISHOP PORPHYRY (USPENSKY)

Olena Bachynska

DSc (History), Professor

Odesa Ilyya Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082, Ukraine

Olena_an@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0496-5742

Nataliya Dianova

DSc (History), Professor

Odesa Ilyya Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082, Ukraine

dianova@onu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-0406-6907

The study is devoted to the scientific heritage of Bishop Porphyry (Uspensky) (1804–1885), who found a significant number of written and material sources on church history in the Christian East. The bishop made three trips to the East during 1843–1846, 1848–1854 and 1865–1877. The main sources for this article were published documents, primarily the epistolary heritage of Porphyry, his publications in periodicals and in separate editions. Based on them, it was found that the bishop's scientific activity in the East can be divided into three interrelated areas. The first was the description of ancient church buildings and monasteries, the second was the study of manuscripts found in monastery libraries, and the third was the study of early Christian painting. Porphyry visited a large number of monasteries, churches and other religious places in Constantinople, Jerusalem and around it, in Palestine, Athos and Sinai. For most of them, he compiled descriptions, drawings, revealed architectural features. As a result of his work in the libraries of the Sinai Monastery, the Holy Sepulcher Monastery in Jerusalem and the Jerusalem Patriarchate, the bishop found more than a thousand different church documents and manuscripts. Among them, the most controversial was the Sinai Code of Scripture. In studying ancient manuscripts and historical events, Porphyry was an uncompromising critic of the unverified facts that took place in the Christian history of the East. The manuscripts of the conversations of Patriarch Photius of Constantinople, edited by Porphyry, contain important information about the campaigns of Prince Askold of Kyiv, which is rather fragmentary in sources of domestic origin.

Exploring ancient paintings, Porphyry noted that there were few such monuments in the East, and those that have survived have been carefully copied and described. In addition, the bishop made a comparative analysis of the pictorial style of the most important ancient icons.

The scientific heritage of Porphyry (Uspensky) was a significant contribution to the study of the history of the Christian East.

Keywords: Bishop Porphyry (Uspensky), artefacts of church history, Christian East, early Christian painting, monastery, manuscript, Sinai Code of Scripture

© 2022 O. Bachynska and N. Dianova; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ДОСЛІДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОГО СХОДУ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ЄПІСКОПА ПОРФИРІЯ (УСПЕНСЬКОГО)

О. А. Бачинська, Н. М. Діанова

Єпископ Порфирій (Успенський) (1804–1885 рр.) збагатив історичну науку значною кількістю писемних і речових пам'яток з історії християнської церкви, виявлених ним під час перебування на землях християнського Сходу. Значну кількість знайдених ним рукописних документів Порфирій опублікував у власному перекладі, але ця праця була незавершена через брак коштів. Єпископ прагнув, щоб виявлені ним пам'ятки християнських старожитностей залишилися на його батьківщині й прислужилися вітчизняним дослідникам. Дослідження діяльності єпископа обумовлюється його вагомим внеском у розвиток історичної науки. Однак його наукова спадщина належним чином ще не вивчена, а тому потребує уваги науковців.

Історіографія запропонованої теми не вирізняється значним розмаїттям. Діяльність єпископа Порфирія привертала до себе увагу певної частини російських дослідників церкви XIX ст., зокрема О. Дмитрієвського, П. Сирку, О. Лебедева та інших, які вивчали його життєдіяльність, торкаючись при цьому й наукової роботи. У XX ст. дослідження з цієї тематики практично не здійснювались. Лише на початку XXI ст. з'явилися публікації окремих дослідників. Важливими є концептуальні положення щодо наукової діяльності Порфирія, запропоновані в працях російських істориків М. Лісового та О. Марченка. Вони високо оцінили науковий доробок єпископа з історії християнського Сходу, вважаючи його новатором у застосуванні критичного методу в дослідженні історичних джерел.

Джерельна база поданої публікації представлена архівними та опублікованими матеріалами. Комплекс джерел із досліджуваної проблеми зберігається у фондах деяких українських і російських архівосховищ, зокрема Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ), Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ) та Санкт-Петербурзького філіалу Архіву Російської академії наук (СПФ АРАН).

Серед опублікованих джерел вагоме місце посідають історичні праці Порфирія (Успенського), написані на основі документальних матеріалів, зібраних ним під час наукової роботи на Сході. Найбільш плідним у його науковій діяльності був київський період, коли було видано понад двадцять книг єпископа, присвячених історії Православної церкви Сходу. Науковий доробок архієрея знайшов своє місце й на сторінках академічного журналу “Труды Киевской Духовной академии” у вигляді численних статей.

Заслуговують на увагу багаторічні щоденники Порфирія (Успенського), видані Імператорською академією наук упродовж 1894–1902 рр. у восьми томах під назвою “Книга бытия моего”. Там він детально записував усі події свого життя і докладно описував наукові знахідки під час трьох подорожей Сходом. Певна кількість документів щодо біографії єпископа міститься в першому томі “Материалов для биографии епископа Порфирия Успенского”, виданому Російською імператорською академією наук у 1910 р. за редакцією П. Безобразова на кошти, які він їй заповів. Епістолярна спадщина єпископа частково опублікована в “Трудах Киевской духовной академии”, на шпальтах “Херсонских епархиальных ведомостей” та в деяких інших виданнях.

У сучасній історичній науці бракує праць українських дослідників, які стосуються наукової спадщини Порфирія, що надає актуальності поданій статті.

Мета публікації – висвітлення основних аспектів діяльності Порфирія (Успенського) в дослідженні християнського Сходу та з'ясування значення його наукової спадщини для церковної історії.

Архімандрит, згодом єпископ, Порфирій здійснив три подорожі на Схід упродовж 1843–1846, 1848–1854 та 1865–1877 рр., виконуючи спеціальну місію російського уряду й Св. Синоду та займаючись дослідженням церковної історії. Там остаточно сформувалась його позиція щодо політики Російської православної церкви в цьому регіоні. Він вважав неприпустимим підпорядкування церкви світським державним структурам і виступав проти імперських намірів російського уряду на Сході під прикриттям ідеї православної єдності [Порфирий 1900, 317]. Тому основну частину часу, проведеного на Сході, Порфирій свідомо присвятив дослідженню історії християнської церкви. Його наукову діяльність можна умовно поділити на три взаємопов'язані напрями. Перший із них полягав в описі давніх церковних споруд і монастирів, другий – у вивченні рукописів, знайдених у монастирських бібліотеках, і третій – у дослідженні давньохристиянського живопису.

Пам'ятки церковної архітектури

Подорожуючи Сходом, Порфирій оглядав монастирі та стародавні храми і здійснював їхній ґрунтовний опис у своєму щоденнику. Проте цим він не обмежувався. У процесі дослідження християнських пам'яток Порфирій аналізував та звіряв побачене з церковними текстами і нотатками інших дослідників, робив висновки щодо дати їхнього заснування та особливостей архітектурного будівництва. У червні 1844 р. він відвідав та описав християнські святині, більшість із яких була майже зруйновані. Серед них – обитель Св. Сави та руїни Вефільської церкви, що трапились йому на шляху до Єрусалима. Єпископ зробив план церкви і здійснив опис її визначних пам'яток. Він звернув увагу на те, що уцілілі стіни, на відміну від добудованої пізніше вежі, були побудовані з великого за розмірами місцевого каменю натурального синього кольору. Обабіч капітальних стін не було жодних будівель, що надавало цьому місцю характер особливої святині. Внаслідок аналізу архітектурних особливостей будівлі та біблійних текстів єпископ дійшов висновку, що на цьому місці патріарх Авраам побудував жертовник відповідно до традицій свого часу. Сам жертовник не зберігся, проте добре збереглася його кам'яна огорожа [Порфирий 1895, 135–153, 189–194].

Заслуговує на увагу опис Порфирієм могильної печери Лазаря. Він не просто оглянув цю християнську пам'ятку, а й знайшов вхід до справжнього місця воскресіння Лазаря, шлях до якого лежав через мусульманську мечеть, що була розташована поруч. Це місце відрізнялось від того, яке зазвичай показували паломникам [Порфирий 1895, 237–252].

П'ять днів по тому єпископ відвідав католицький монастир Іоанна Предтечі в селищі Ейн-Карем, який належав францисканцям Святої Землі. За легендою, він був побудований на тому місці, де розташовувався будинок Захарії та Єлисавети, у якому гостювала Діва Марія. Там же був розташований стародавній храм Іоанна Хрестителя, який мав непросту історію. Після завоювання Єрусалима мусульманами храм було перетворено на хлів для худоби, а на початку XVII ст. – на мечеть. Лише в 1621 р., завдяки лояльності нового єрусалимського судді, приміщення після майже 300-літньої наруги повернули у власність християн. Відповідно до сказання, викладеного в “Благочестивом и достоверном рассказе почтеннейшего отца Фомы из Наварры о древнейшем храме Иоанна Крестителя, построенном в горах Иудей” і перекладеного Порфирієм (Успенським) з латини, о. Фома відновив храм у 1621 р. Порфирій здійснив критичний аналіз цієї легенди. Він зазначив, що о. Фома ніде не вказував дату заснування храму. Єпископ припустив, що храм засновано в IV–V ст., під час розквіту християнства в Палестині, й богослужіння в ньому здійснювалося до XIII ст. До того ж о. Фома не навів жодних доказів того, що село Ейн-Карем і є тим гірським містом, де жили Захарія та Єлисавета, на місці будинку яких споруджено храм. Тож непідтверджені фактами заяви викликали великий сумнів у

єпископа щодо їхньої достовірності. Він дотримувався думки, що в селі Ейн-Каремі був простий храм Іоанна Предтечі, а францисканці помилково чи свідомо надали йому особливого священного статусу, бажаючи бачити в ньому місце народження Іоанна Хрестителя. Проте біблійний текст вказує, що Іоанн Предтеча народився не там, а в місті Іутті, або Іуді, у Нагірній Юдеї. Тож історію зазначеного храму Порфирій вважав дещо сфальсифікованою [Порфирій 1895, 283–293].

Єрарх відвідав та описав особливості п'яти жіночих і семи чоловічих монастирів у Єрусалимі. Опис деяких з них супроводжував малюнками і планом будівель. Він звертав увагу на цінні старожитності, які там зберігалися. Зокрема, у головній церкві жіночого монастиря Велика Панагія, який межував із грецьким монастирем Св. Гробу, зберігалося давнє рукописне Євагеліє, датоване 1052 р. [Порфирій 1895, 316–332].

Під час перебування на Афоні єпископ оглянув 20 монастирів і 10 скитів. Особливу увагу він приділив дослідженню історії стародавнього монастиря Павла Афонського, де знайшов низку цінних старожитностей [Порфирій 1877, 6–15].

У ІР НБУВ зберігається документ, який стосується відомостей про російський монастир на Афоні, зібраних єпископом. Опис монастиря супроводжується його картою. Документ, підписаний Порфирієм, датований 1 серпня 1847 р. [ІР НБУВ, ф. XIII, № 573–575, арк. 1–10]. Надалі зазначену інформацію було опубліковано автором [Порфирій 1877, 87–94]. Він досить ґрунтовно описав місце розташування та будівлі монастиря Св. Пантелеймона, господарську діяльність та повсякденне життя його ченців. Особливу увагу Порфирій приділив потребам монастиря в надії на допомогу ченцям з боку Св. Синоду.

Збирати документальні матеріали з історії християнської церкви на Сході допомагали Порфирію члени Російської духовної місії. Зокрема, студент Соловйов змалював 49 видів і планів Синайського монастиря та його соборного храму [Порфирій 1897, 44–45].

На початку жовтня 1846 р. Порфирій мав бесіду з Московським митрополитом Філаретом (Дроздовим), під час якої детально описав йому давні християнські храми, які він відвідав на Сході. Єпископ зазначив особливості їхньої архітектури, зокрема наявність дельтаподібних вітварів у єрусалимських храмах, побудованих стародавніми візантійськими архітекторами. Три лінії дельти цих вітварів нагадують три лики Святої Трійці. Такі ж вітварі він зустрічав на Афоні, зокрема в російському Богородицькому скиті, у царгородському храмі Св. Ірини, побудованому за часів Костянтина Великого, та деяких інших.

Порфирій описав архітектуру храму Св. Софії, що вирізняється своєю симетричністю та витонченістю, починаючи з вітваря, який мав вигляд вітрил. У храмі був практично відсутній іконопис. Збереглася лише мозаїка: крилаті серафими під куполом у тих місцях, де в православних церквах зазвичай зображені євангелісти. Примітно, що ця інформація була невідома митрополиту й він попросив Порфирія надати її в письмовому вигляді [Порфирій 1896, 73–77]. Надалі єпископ ґрунтовно опрацював і частково опублікував матеріали, виявлені ним під час наукового дослідження історії християнства східного регіону.

Практику дослідження монастирів єпископ продовжив і протягом наступних двох поїздок на Схід. У 1853 р. він здійснив огляд обителів Палестини. Зокрема, описав монастир Св. Іоанна Предтечі, заснований близько 496–518 рр., за часів Єрусалимського патріарха Ілії. Про це свідчать записи мученика Антонія, який відвідав його в VII ст. Тоді при монастирі була лікарня для паломників, які прибували, щоб омитися у священних водах Йордану. Обитель була зруйнована землетрусом у XII ст. Порфирій зобразив план монастиря і списав уцілілі надписи на руїнах його церкви Св. Андрія Первозваного. Тоді там проживали 20 ченців [Порфирій 1898, 15–18].

Аналогічну роботу Порфирій здійснив під час огляду зруйнованого й порожнього монастиря Св. Герасима, побудованого в середині V ст. преподобним Герасимом. Згідно зі свідченням Іоанна Фоки, який відвідав цю обитель у 1185 р., у монастирській церкві зберігалась ікона Богородиці з Ісусом на руках, написана євангелістом Лукою [Порфирій 1898, 19–20, 26–45]. У своєму щоденнику єпископ також ґрунтовно описав святі місця Палестини, де побував свого часу Христос.

Стародавні рукописи

Важливою складовою наукової роботи Порфирія став пошук рукописів, які стосувались історії християнської церкви. Він працював у багатьох бібліотеках афонських, синайських, сирійських та інших монастирів, де опрацював значну кількість стародавніх рукописів і вивчав пам'ятки історії.

У липні 1844 р. Порфирій описав грецькі рукописи, які зберігалися в Єрусалимському монастирі Святого Гробу та в бібліотеці Єрусалимської патріархії. У бібліотеці він оглянув близько 878 рукописних документів, які супроводжувалися зображеннями і малюнками. Вони були написані на пергаменті і добре збереглися. Серед них Порфирію вдалося знайти й описати низку особливо цінних рукописів, зокрема “Толкование на каноны Иоанна Дамаскина” в семи томах in folio, автор якого, уродженець острова Хіос, належав до Константинопольської церкви. Рукопис “Преподобного отца нашего аввы Исаи повеление ученикам, иже с ним” є доказом того, що синайське єпископство здавна належало до Єрусалимської патріархії. Ще один опрацьований Порфирієм рукопис – “Записки Сильвестра Сиропула о событиях на происходившем во Флоренции соборе при Иоанне Палеологе” – був написаний на Синаї за часів архієпископа Ананія, у 1671 р. Там детально описано події, які відбулися на Флорентійському соборі з промовами царя Палеолога, Марка Ефеського та інших.

Під час перебування на Афоні в 1845 р. Порфирій виявив значну кількість рукописів у монастирі Павла Афонського. Серед них він виділив 24, які дали можливість збагатити богословську науку й розширити історичні відомості про Афон та вказаний монастир. Відкриттям став стародавній Ресавський переклад Священного Письма з грецької на слов'янську. У Ресавському монастирі, що розташовувався в Сербії, ченці займалися перекладом і переписом церковних текстів. До таких текстів належить і “Апостол”, перекладений ними в 1638 р. Хоча переклад не досконалий, але сам рукопис має значну історичну цінність [Порфирій 1877, 16–20].

Ще однією знахідкою Порфирія в монастирі Павла Афонського стали 14 проповідей руського митрополита Григорія Цамблака початку XV ст. Деякі з них мали суто догматичний характер. Усі вони були ґрунтовно опрацьовані й проаналізовані єпископом [Порфирій 1877, 22–64].

Значна кількість документів, описаних Порфирієм, стосувалась історії християнства в Синаї, який був невичерпним джерелом старожитностей [Порфирій 1895, 309–314].

У 1845 р. єпископ Порфирій уперше відвідав Синайський монастир Св. Катерини, де збереглася значна кількість рукописних текстів, важливих для церковної історії. Саме там він знайшов знаменитий рукописний Синайський кодекс Священного Писання, датований IV ст., який складався з неповного списку Старого Завіту, усього Нового Завіту, послання Апостола Варнави і частини Пастиря Єрми. Проте тоді, за словами єпископа, він оглянув рукопис не досить ґрунтовно, покликаючись на велику завантаженість. Коли він відвідав цей монастир під час своєї другої подорожі на Схід – у червні 1850 р., то дістав можливість більш детально його опрацювати. Порфирій описав документ, уважно вивчив його текст, особливо той, що стосувався Нового Завіту, й доповнив свої попередні записи. Після цього змінилась його думка щодо самого рукопису. Своє нове враження він написав частково в

Синайському монастирі, безпосередньо працюючи над текстом, частково – у Єрусалимі, після повернення із Синаю в серпні 1850 р. Єпископ дійшов висновку, що цей рукопис є чудовим зразком псування Святого Письма, насамперед новозавітного, а сам текст має певні відхилення від догматів істинного православ'я.

Порфирій зазначив, що в монастирській бібліотеці є й інші, більш цінні рукописи, серед яких Псалтирі, датовані XII, XIII, XIV та XVII ст. Вивчаючи два грецьких Євангелія, переписані з давніх єрусалимських рукописів X та XI ст., він помітив значну кількість розбіжностей. На його думку, це свідчило про те, що в Синайській бібліотеці зберігались декілька рукописних Євангелій, принесених туди з різних регіонів, де їх виправляли і псували тексти. Проте це не завадило єпископу протягом двох місяців працювати на Синаї над вивченням та описом численних рукописів [Порфирий 1897, 56–58].

Сучасний дослідник історії церкви О. Марченко вважає, що Порфирій був непримиримим критиком непереверених фактів, які траплялися в християнській історії Сходу. Єпископ одним із перших застосував критичний метод у дослідженні історичних джерел, розроблений Є. Голубинським і О. Карташовим стосовно церковного сходознавства [Марченко 2012].

Варто зазначити, що погляди єпископа далеко не завжди знаходили розуміння в архієреїв та чиновників. Зокрема, на захист достовірності Синайського кодексу виступив колишній міністр народної освіти, дослідник християнського Сходу А. Норов. Він був переконаний у хибності оцінки цього джерела, даної Порфирієм, і дотримувався позиції німецького професора К. Тишендорфа, який опублікував Синайський кодекс у Петербурзі в 1862 р. [Норов 1863, 1–15].

Попри серйозні розбіжності поглядів щодо достовірності Синайського рукопису з К. Тишендорфом, Порфирій підтримував з ним наукові контакти, про що свідчить його епістолярна спадщина. У листі від 23 лютого 1865 р. він поділився своїми великими сумнівами щодо давності Синайського манускрипту, датованого професором IV ст. Покликаючись на конкретні факти і відсутність текстів, притаманних стародавнім рукописам, єпископ стверджував, що цей рукопис є копією, переписаною, імовірно, у VII ст. Манускрипт, який попередньо належав мученику Памфілу, був прадавнім, а Синайський рукопис, переписаний і звірений з ним, належить до більш пізнього часу. Між редакцією того й іншого близько 330 років. Порфирій вважав, що Синайський кодекс був переписаний у VII ст., напередодні взяття Александрії арабами Омара (641 р.), і тоді ж виправлений. Та, попри це, текст рукопису більш давній, що робить його дорогоцінним для історії.

Єпископ вказав на деякі неточності, які траплялися в Синайському манускрипті. Проаналізувавши його текст, він дійшов висновку, що Євангеліє Іоанна, розміщене в ньому, було оригіналом, з якого був переписаний Синайський рукопис в Александрії і частково спотворений прихильниками аріанства. У цьому оригіналі були скрізь замінені або вилучені ті місця, де Іоанн Богослов відкривав єдиносущність Бога-Отця і Бога-Сина. У такий спосіб відкидався основоположний християнський постулат – ідея Боголюдини [Порфирий 1865b, 430–433].

У бібліотеці Синайського монастиря Порфирій знайшов грецький рукопис, який включав документ про роботу Константинопольського собору 1593 р. Цей рукопис, переписаний помічником єпископа – послушником М. Криловим, був перекладений ним у 1850 р. в Єрусалимі, а згодом опублікований у “Трудах Киевской духовной академии” [Порфирий 1865a, 237–248]. У документі наведено виступи патріархів, які визнали за доцільне утвердження патріархату в Росії через п'ять років після того, як він був там проголошений (1588 р.).

У Синайському монастирі Св. Катерини Порфирієм було складено каталог грецьких рукописів монастирської бібліотеки, який став першим науковим каталогом найдавнішої бібліотеки православного Сходу.

Третя подорож на Схід розтягнулася на три роки (1858–1861 рр.), які були дуже плідними для наукової діяльності Порфирія, про що він писав у своєму листі до княгині Є. Вітгенштейн від 24 серпня 1860 р. Єпископ ділився враженнями про п'ятимісячне перебування в Єрусалимі, де займався вивченням стародавніх рукописів, один з яких він повністю переписав. Порфирій зазначав, що ця робота потребує багато часу і неабиякої сумлінності [Письма... 1905, 694–695]. Упродовж листопада 1858 – лютого 1859 р. ієрарх працював у знаменитому Іверському монастирі, де йому вдалося зробити одне з найважливіших відкриттів – рукопис, який містив 16 бесід Константинопольського патріарха Фотія. Порфирій порівняв цей рукопис із дорогоцінним діамантом. Він акуратно переписав документ, переклав його, а згодом опублікував чотири бесіди в російському перекладі із власними коментарями [Порфирий 1901, 190–191]. Єпископ зазначив, що рукописні бесіди Фотія були відомі в середовищі європейських учених і навіть значились у каталозі Мадридського книгосховища. Проте ніхто їх повністю не переклав і не опублікував. Порфирій запевнив читачів у точності та достовірності свого перекладу.

Перші дві бесіди Фотія були проповідями, прочитаними під час облоги Константинополя князем Аскольдом. Фактично це викривальне повчання грекам, для яких напад русів (у перекладі Порфирія – росів) розцінювався як гнів Божий – плата за гріхи, беззаконня та злі справи. Тож патріарх закликав своїх співвітчизників до каяття, молитви та мужності [Порфирий 1864, 1–31]. Порфирій звернув увагу на те, що Фотій виголосив ці бесіди в храмі Св. Софії під час палкої молитви, а тому вважав за можливе беззаперечно вірити його словам. Деталі про істинну причину нападу русів були раніше невідомі, тож цей документ, на його думку, має важливе значення для історичної науки.

Фотій першим дав справедливую оцінку вчинку русів, першим навірнув їх до християнства і послав до них єпископа. Він вважав, що руси жили далеко на півночі – за двома морями (Чорним та Азовським), вище річок Дону, Дунаю, Дністра та Дніпра і прибули на своїх військових кораблях по Чорному морю. Проаналізувавши текст документа, Порфирій дійшов висновку, що руси проживали на землях Київщини, Львівщини та Новгородщини. Вони були відомі Фотію ще до нападу на Константинополь, оскільки деякі з них жили в місті, займалися там торгівлею і мали свої торгові дома. Опрацювавши низку історичних документів, зокрема й свідчення візантійського історика Симеона Логофеста, Порфирій висловив припущення, що облога русами Константинополя тривала приблизно з 15–20 травня до 5 червня 864 р., під час одноосібного правління імператора Михайла III. Причина нападу полягала у вбивстві русів у Константинополі на початку 862 р. До Новгорода звістка про цю подію дійшла, ймовірно, у травні, й упродовж наступних двох років Аскольд і Дір підготували військовий похід. Фотій вважав, що визволення Константинополя відбулося суто завдяки Божій милості [Порфирий 1864, 52–53, 62–64].

Третя бесіда патріарха Фотія урочисто відбулася в церкві Св. Софії в присутності царя Михайла III, коли після довгої перерви, спричиненої іконоборством, у церкві був відкритий живописний образ Богоматері. Патріарх різко засудив іконоборство і не приховував своєї радості від повернення до іконовшанування. Він стверджував, що шанування ікон є виявом богонатхненного розуму і любові до Бога. Зокрема, патріарх писав: “Як слово завдяки слуху, так ікона завдяки зору відбивається в душах і вселяє справжню віру тим, хто не заражений хибними догматами. Ікона Христа є уособленням євангельського вчення про те, що він був боголюдиною. Ікона Богоматері з немовлям Христом нагадує про велике таїнство нашого спасіння, а ікони мучеників закликають до наслідування праведного життя. Хто відкидає ікони, той послідовно відмовляється від християнського вчення” [Порфирий 1864, 33–38].

Порфирій був переконаний, що ця бесіда Фотія мала велике історичне значення. Вона давала можливість ліквідувати білу пляму в церковній історії Візантії, пов'язану з поверненням ікон до храму Св. Софії. Єпископ вважав, що третя бесіда Фотія відбулася напередодні Пасхи 867 р. За словами патріарха, цей день справедливо можна вважати початком православ'я. Адже рішення VII Вселенського собору (Нікея, 787 р.) про узаконення святих ікон не припинили іконоборства. Навіть за часів Фотія, впродовж 857–867 рр., Софійський храм не здобув права на повернення ікон, попри те що Михайло III прирівняв іконоборство з ересю. Можливо, це було пов'язано з обережністю царя, який чекав смерті старих впливових прихильників іконоборства, та розрахунками самого Фотія, який прагнув спочатку своєю проповідницькою діяльністю утвердити в народі ідею іконовшанування й повернення до справжнього православ'я [Порфирій 1864, 79–80].

Четверта бесіда Фотія відбулася в церкві Св. Софії й була приурочена встановленню пам'ятного знака царям Михайлу III і Василю на честь перемоги над усіма ересями. Аналізуючи цю бесіду патріарха, Порфирій дійшов висновку, що в ній відображено події, невідомі багатьом історикам. Фотій прославляв свій час, коли відбулося торжество православ'я, що свідчить про єдність віри і церкви, боголюбивих царів Михайла III і Василя та своїх співвітчизників, які допомагали у викоріненні ересі. Але водночас він не промовив жодного похвального слова на адресу вишого духовенства. Ймовірно, це зумовлено тим, що воно, засуджуючи ересь, не брало активної участі в її викоріненні [Порфирій 1864, 39–47, 84–85].

Після повернення зі Сходу Порфирій прагнув опублікувати привезені ним численні наукові матеріали. Частина з них йому вдалося підготувати до друку, проте не вистачало коштів на ілюстрації та фотографії, які мали супроводжувати текст. Єдиним можливим рішенням цієї проблеми він вважав продаж своєї бібліотеки. Книги були його справжньою любов'ю, а їхня тематика цілком відповідала широті його наукових інтересів. Він купував їх у всіх місцях свого перебування, зокрема й під час подорожей східними країнами. Єпископ мріяв, щоб вони опинилися в публічній бібліотеці і могли прислужитися широкому загалу. Він по черзі звертався з пропозицією купити його бібліотеку до міністерства народної освіти, Томського, Новгородського і Санкт-Петербурзького єпископів, оберпрокурора Св. Синоду К. Победоносцева, одеського міського голови Григорія Маразлі та деяких приватних осіб, але всі вони відповіли відмовою чи просто промовчали [Порфирій 1902, 522].

Порфирія турбувала подальша доля його унікальної рукописної бібліотеки, до якої входила величезна кількість рукописів, написаних грецькою, російською, церковнослов'янською, арабською, сирійською, грузинською та іншими мовами. Він не хотів, щоб колекція рукописів потрапила за кордон, тож відмовлявся від багатьох пропозицій, що надходили від зарубіжних бібліотек та приватних осіб. У 1889 р. її придбала Петербурзька державна публічна бібліотека [Лисовой]. Єпископ збагатив фонди бібліотеки величезною збіркою дорогоцінних рукописів за незначні кошти, які до того ж ішли не на власні потреби, а до Академії наук для посмертного видання його численних наукових творів.

Попри це, О. Дмитрієвський представив своє бачення діяльності Порфирія як збирача давніх рукописів, негативно оцінюючи його методи пошукової роботи. Він відверто звинувачував Порфирія в тому, що той вирізав аркуші з деяких рукописів із зображенням мініатюр, цінних із художнього та історичного поглядів для відтворення історії християнської іконографії, ставив свій підпис олівцем на прочитаних аркушах тощо. Оригінал рукописного варіанта цієї статті зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки [ВР РНБ, ф. 253, спр. 179, арк. 1–2]. У 1994 р. рукопис разом зі своїми коментарями опублікували російські дослідники Ф. Б. Поляков і Б. Л. Фонкін у журналі “Byzantinorussica” [Поляков, Фонкін 1994, 161–197].

Звинувачував Порфирія в некоректному використанні афонських рукописів і М. Мурзакевич. У листі до архімандрита Антоніна від 6 березня 1878 р. він зазначав, що єпископ “привіз до Одеси свою багатотомну роботу про Афон. Він продовжив традицію покійного професора В. Григоровича, який виривав аркуші з Афонських рукописів, про що я маю точні докази” [Р НБУВ, ф. XIII, № 1599, арк. 1–2].

Водночас у своїх щоденниках і листах Порфирій писав про клопітку наукову роботу з рукописними джерелами. Варто також звернути увагу на той факт, що єпископа дуже часто супроводжували плітки та недобррозичливість із боку його оточення. Цілком імовірно, що причини цього були пов’язані з рисами його характеру: щирістю, правдивістю та наполегливістю в роботі. Він не терпів неправду, гостро і сміливо виступав проти свавілля чиновництва. Тож подібні звинувачення мають досить суб’єктивний характер [Діанова 2012, 42].

Стародавній християнський живопис

У контексті дослідження стародавнього живопису Порфирій зазначав, що на Сході він майже не зберігся і там майже не залишилося стародавніх ікон. Він пов’язував це зі знищенням халіфом Язидом II (721–723 рр.) усіх християнських образів у церквах, будинках і навіть на церковному начинні. Лише на Синаї у вівтарі соборного храму монастиря уціліло велике мозаїчне зображення Св. Купини з Мойсеєм та Преображення Господнього, встановлене за часів Юстина. Помічник Порфирія – студент Соловійов змалював мозаїчне зображення Преображення Господнього на вівтарі соборного храму Синайського монастиря, образи Ісуса Христа, Богоматері без немовляти та чотирьох євангелістів із грецького Євангелія, датованого 715 р. [Порфирий 1897, 44–45].

Стародавні християнські мозаїчні та живописні зображення єпископ оглянув та описав на Афоні. Він виклав свої роздуми щодо ликів зображених святих, які вирізняються строгим виразом, що значно відрізняється від опису образів Господа, Діви Марії й апостолів у грецьких рукописах X–XV ст. Порфирій дійшов висновку, що іконопис почав розвиватися після завершення іконоборства, під час розквіту чернецтва. Тому поважні, благочестиві і строгі лики святих були притаманні усьому церковному живопису [Порфирий 1896, 77–80].

Грунтовно описуючи стародавні ікони, виявлені в монастирях Афону, єпископ звернув увагу на ікону Богоматері з немовлям на руках, розташовану у вівтарі соборного храму. Вона була виготовлена з дрібної різнокольорової скляної мозаїки. Образ Богородиці вирізнявся благообразністю і мав сербський тип обличчя. Порфирій висловив припущення, що ця ікона написана в XIII ст., у період влаштування Слов’яносербської лаври на Афоні [Порфирий 1877, 17].

У монастирі Павла Афонського єпископ виявив та описав Животворний Хрест, подарований нібито Костянтином Великим. З усіх боків він був прикрашений маленькими іконами, написаними на пергаменті золотом і сухими фарбами. Попри те що в іконописців Італії, Франції та Німеччини до XVI ст. домінував візантійський взірць іконопису, на Хресті не було жодного грецького надпису і навіть жодної грецької літери. Ймовірно, живопис на Хресті здійснено німецьким іконописцем на початку XVI ст. Наслідком роздумів та вивчення церковних матеріалів став висновок Порфирія про придбання Хреста ігуменом Никоном близько 1526 р. [Порфирий 1877, 67–81].

У цьому ж монастирі Порфирій перемалював та описав ще чотири знайдених ним святині. Насамперед це образ Богоматері, написаний на невеликій дошці, який нібито належав Феодорі – дружині останнього імператора-іконоборця Феофіла (821–842 рр.). Ікона свого часу постраждала від вогню, й образ був ледве видимим. Ймовірно, її приніс із Константинополя засновник монастиря – Павло Афонський.

Заслугове на увагу описана єпископом досить давня ікона Богоматері з немовлям, ручка якого стиснута в кулачок. Вона була передана обителі в 1385 р. Миколаєм Пагасі Балдуїном разом із його спадковим монастирем Пресвятої Богородиці.

Порфирій виявив значну кількість невеличких за розмірами живописних іконок, написаних на пергаменті фарбами і золотом, із зображенням Розп'яття, Різдва Христового, ангелів і святих.

Останньою знахідкою єпископа в монастирі стала ікона Господа Вседержителя, зображеного на престолі. Однією піднятою рукою він благословляв, а другою – підтримував кулю, що символізувала його державу.

Ченці монастиря стверджували, що дві останні із зазначених старожитностей були подарунком обителі від Папи Римського Сильвестра, який хрестив Костянтина Великого в IV ст. Порфирій припускав, що їх придбали монастирські ченці в 1819 р. у Венеції, куди вони їздили для купівлі церковного начиння. Надалі ці святині проголосили подарунком обителі від Сильвестра та Костянтина [Порфирій 1877, 81–84].

Біля церковних дверей у монастирі Св. Сави, що біля Єрусалима, Порфирій виявив рідкісну ікону із зображенням Богоматері, яка причащала зі святої чаші Саву та інших ченців. Подібної ікони він ніде більше не зустрів [Порфирій 1895, 135–153].

Порфирій проаналізував ікону Богоматері, що була принесена в Константинопольський храм Св. Софії після закінчення періоду іконоборства, на основі її опису, здійсненого патріархом Фотієм. Єпископ звернув увагу на те, що іконописець не лише правильно відобразив християнське вчення про Богоматір, а й передав усю красу її лику. Він написав її не як Діву або Матір, а як Діво-Матір, яка ніжно дивиться на немовля з незворушним спокоєм ангельської душі. Порфирій висловив деякі свої думки стосовно стародавнього візантійського іконопису. Насамперед іконописці добре розуміли і майстерно виражали фарбами догматичне вчення про Богоматір. Свою майстерність вони спрямовували на те, щоб у живописному образі Пресвятої Марії урівняти вираз дівоцтва і материнства. Отже, у їхній майстерності простежується поєднання двоякої природи – богословської і художньої. Такий підхід має бути актуальним і для сучасних іконописців, які зазвичай пишуть або Діву, або Матір [Порфирій 1864, 77].

Подібний описаному Фотієм образ Богоматері зберігся в Римі, у Космедіанській церкві, побудованій папою Діонісієм I у 271 р. та перебудованій папою Андріаном I у 772 р. Ікона, написана близько 431 р., ймовірно, була принесена в Рим грецькими ченцями з Константинополя в період іконоборства. Порфирій, який відвідав цю церкву, детально описав ікону, визнаючи її належність до давньовізантійського письма. Він вважав, що обидві вищезазначені ікони були написані якщо не однією людиною, то точно представником Константинопольської школи іконопису [Порфирій 1864, 78].

12 серпня 1860 р. Порфирій, обминаючи огляд на митниці з дозволу царя, привіз до Одеси свою унікальну бібліотеку, зібрані ним на Сході рукописи і колекцію стародавніх ікон [Письма... 1905, 694].

Своє зібрання стародавніх ікон, привезених зі Сходу, єпископ Порфирій заповів Церковно-археологічному товариству при Київській духовній академії (помер Порфирій 19 квітня 1885 р.). Секретар товариства М. Петров опублікував опис 42-х стародавніх ікон та 76-ти екземплярів книжкового живопису V–XIX ст., переданих у дар єпископом [Діанова 2012, 165]. На засіданні Товариства в 1886 р. зазначалося, що в особі Порфирія (Успенського) церковно-археологічна наука втратила свого видатного діяча, який зробив неоціненний внесок у розвиток історичної науки [Дмитриевский 1886, 77–80].

Видатні наукові досягнення єпископа були відзначені провідними університетами Російської імперії, які обрали його своїм почесним членом. В опублікованому некролозі на смерть преосвященного Порфирия зазначаються його вірне та самовіддане служіння Православній церкві, високий науковий рівень та безцінний внесок у справу розвитку історичної науки [Некролог... 1885, № 9, 344].

З огляду на вищезазначене можна висловити такі узагальнення. Активна наукова робота Порфирия (Успенського), пошуки та вивчення писемних і речових пам'яток старовини під час перебування на Сході сприяли накопиченню значного масиву документального матеріалу, який став підґрунтям для його численних науково-історичних публікацій та популяризації історичних знань. Наслідки його багатовекторної наукової діяльності знайшли своє втілення в низці цінних книг та безлічі статей, присвячених історії християнського Сходу, що були надруковані в різних духовних періодичних виданнях. Вражає широта поглядів єпископа, яка свідчить про те, що, будучи великим богословом і церковним істориком, він значно випередив свій час, а тому не знайшов належного визнання в тогочасному суспільстві.

ДЖЕРЕЛА

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ). Ф. 253 (Дмитрієвський О. А.). Спр. 179.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ). Ф. XIII (Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду), № 1599.

Некролог о Преосвященном епископе Порфирии // **Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям, 1885, № 9.**

Письма Преосвященного Порфирия (Успенского) к Светлейшей княгине Елизавете Павловне Витгенштейн, урожденной Эйлер // **Богословский Вестник, издаваемый Московской Духовной Академией, 1905, № 4.**

Порфирий Успенский. Второе путешествие в Синайский монастырь в 1850 г. Санкт-Петербург, 1856.

Порфирий Успенский. Мнение о Синайской рукописи, содержащей в себе Ветхий Завет неполный и весь Новый Завет с посланием Святого Апостола Варнавы и книгою Ермы. Санкт-Петербург, 1862.

Порфирий Успенский. Четыре беседы Фотия, святейшего архиепископа Константинопольского и рассуждения о них архимандрита Порфирия Успенского. Санкт-Петербург, 1864.

Порфирий Успенский. Деяние Константинопольского собора, 1593 года, которым утверждено патриаршество в России // **Труды Киевской Духовной академии.** Т. 3. № 9–12. 1865a.

Порфирий Успенский. Письмо к Константину Тишендорфу // **Труды Киевской Духовной академии.** Т. 3. № 9–12. 1865b.

Порфирий Успенский. Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты архимандрита, ныне епископа, Порфирия Успенского в 1845 г. Киев, 1877.

Порфирий Успенский. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. Т. 1: С 3 мая 1841 г. по 1 мая 1844 г. Санкт-Петербург, 1894.

Порфирий Успенский. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. Т. 2: 1844–1845 гг. Санкт-Петербург, 1895.

Порфирий Успенский. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. Т. 3: С 1 января 1846 г. до 20 марта 1850 г. Санкт-Петербург, 1896.

Порфирий Успенский. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. Т. 4: Годы 1850, 1851, 1852 и часть 1853 г. Санкт-Петербург, 1897.

Порфирий Успенский. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. Т. 5: С 8 апреля 1853 г. по 22 июня 1854 г. Санкт-Петербург, 1898.

Порфирий Успенский. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. Т. 6: Часть 1854 г. Санкт-Петербург, 1900.

Порфирий Успенский. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. Т. 7: Часть 1854–1857; Часть 1858–1861 гг. Санкт-Петербург, 1901.

Порфирий Успенский. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. Т. 8: Часть 1861–1885 гг. / Порфирий (Успенский). Санкт-Петербург, 1902.

ЛІТЕРАТУРА

Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.). Одеса, 2012.

Дмитриевский А. А. Поминки Преосвященного Порфирия Успенского и профессора Московской духовной академии И. Д. Мансветова // Труды Киевской Духовной Академии. Т. 1. Кн. 3. 1886.

Лисовой Н. Н. Сердце, вместившее Восток. К 200-летию со дня рождения великого русского церковного историка, основателя Русской Духовной Миссии в Иерусалиме епископа Порфирия (Успенского) // Православный паломнический центр “Россия в красках” в Иерусалиме. URL: http://palomnic.org/sz_sr/personalii/porfiri_uspenski/1/ (дата звернення: 21.05.2020).

Марченко А., протоиерей. Епископ Порфирий (Успенский) – критик афонских преданий // Императорское Православное Палестинское Общество: официальный сайт. 29 ноября 2012. URL: <https://www.ippo.ru/ipporu/article/episkop-porfiriy-uspenskiy--kritik-afonskih-predan-200600> (дата звернення: 20.05.2020).

Норов А. С. Защита Синайской рукописи Библии от нападения о. Порфирия Успенского. Санкт-Петербург, 1863.

Поляков Ф. Б., Фонкин Б. Л. А. А. Дмитриевский и его работа о русских собирателях рукописей и старопечатных книг // Byzantinorussica, 1994, № 1.

REFERENCES

Dianova N. M. (2012), *Vnesok vyshchoho pravoslavnoho dukhovenstva Pivdennoyi Ukrayiny u rozvytok istorychnoyi nauky i osvity (kinets' XVIII – pochatok XX st.)*, Feniks, Odessa. (In Ukrainian).

Dmitriyevskiy A. A. (1886), “Pominki Preosvyashchennogo Porfiriya Uspenskogo i professora Moskovskoy dukhovnoy akademii I. D. Mansvetova”, in *Trudy Kiyevskoy dukhovnoy Akademii*, Vol. 1, Book 3, pp. 331–336. (In Russian).

Lisovoy N. N. (2012), “Serditse, vmestivsheye Vostok. K 200-letiyu so dnya rozhdeniya velikogo russkogo tserkovnogo istorika, osnovatelya Russkoy Dukhovnoy Missii v Iyerusalime episkopa Porfiriya (Uspenskogo)”, in *Pravoslavnyy palomnicheskiy tsentr “Rossiya v kraskakh” v Iyerusalime*, available at: http://palomnic.org/sz_sr/personalii/porfiri_uspenski/1/ (accessed May 21, 2020). (In Russian).

Marchenko A., protoierey (2012), “Episkop Porfiriya (Uspenskiy) – kritik afonskikh predaniy”, in *Imperatorskoye Pravoslavnoye Palestinskoye Obshchestvo: ofitsial'nyy sayt*, November 29, available at: <https://www.ippo.ru/ipporu/article/episkop-porfiriy-uspenskiy--kritik-afonskih-predan-200600> (accessed May 20, 2020). (In Russian).

Norov A. S. (1863), *Zashchita Sinayskoy rukopisi Biblii ot napadeniya o. Porfiriya Uspenskogo*, Saint Petersburg. (In Russian).

Polyakov F. B. and Fonkin B. L. (1994), “A. A. Dmitriyevskiy i ego rabota o russkikh sobiratelyakh rukopisey i staropechatnykh knig”, *Byzantinorussica*, No. 1, pp. 161–197. (In Russian).

О. А. Бачинська, Н. М. Діанова

Дослідження християнського Сходу в науковій спадщині єпископа Порфирія (Успенського)

Дослідження присвячено науковій спадщині єпископа Порфирія (Успенського) (1804–1885 рр.), який виявив значну кількість писемних і речових пам'яток з церковної історії на

землях християнського Сходу. Єпископ здійснив три подорожі на Схід упродовж 1843–1846, 1848–1854 та 1865–1877 рр. Основними джерелами для цієї статті стали опубліковані документи. Насамперед це епістолярна спадщина Порфирія та його численні праці, що вийшли в періодичних виданнях та окремим накладом. На їхній основі з'ясовано, що наукову діяльність єпископа на Сході можна умовно поділити на три взаємопов'язані напрями. Перший із них полягав в описі давніх церковних споруд і монастирів, другий – у вивченні рукописів, знайдених у монастирських бібліотеках, і третій – у дослідженні давньохристиянського живопису. Порфирій відвідав значну кількість монастирів, церков та інших релігійних пам'яток Константинополя, Єрусалима та навколо нього, у Палестині, Афоні, Синаї. Щодо більшості з них він склав описи, креслення та малюнки, виявив особливості архітектури. Внаслідок роботи в бібліотеках Синайського монастиря, Єрусалимського монастиря Святого Гробу та Єрусалимської патріархії єпископ знайшов понад тисячу різних церковних документів і рукописів, серед яких найбільш дискусійним виявився Синайський кодекс Священного Писання. У вивченні давніх рукописних текстів та історичних подій Порфирій був непримиримим критиком неперевірених фактів, які траплялися в християнській історії Сходу. Опрацьовані Порфирієм рукописи бесід Константинопольського патріарха Фотія містять важливу інформацію про походи київського князя Аскольда, яка досить фрагментарна в джерелах вітчизняного походження.

Вивчаючи стародавній живопис, Порфирій зазначав, що на Сході таких пам'яток обмаль; ті, що збереглися, були ним ретельно скопійовані та описані. До того ж єпископом зроблено порівняльний аналіз зображального стилю найважливіших стародавніх ікон.

Наукова спадщина Порфирія (Успенського) стала вагомим внеском у дослідження історії християнського Сходу.

Ключові слова: єпископ Порфирій (Успенський), християнський Схід, пам'ятки церковної історії, монастир, давньохристиянський живопис, рукопис, Синайський кодекс Священного Писання

Стаття надійшла до редакції 25.04.2022